Відступив. Сиву голову схилив. Уже хотів податися геть, та побачив розгорнутий альбом Перпетуї, а в ньому своє щире послання мальованими квітами і янголами прикрашене. На коліна впав.

— Довіртеся мені, милостива панночко! Красне щастя перед вами килимом простелю, розіб'юся, щоби гожа посмішка ніколи не покидала вашого личка біленького. Щоби ваші очі сині від радості сяяли... А як огидний я вам — дозвольте хоч здалеку на вас милуватися.

— Не огидні ви мені! — у синіх очах сльоза, серце калатає. Дві ночі все читала-перечитувала Яремине послання в альбомі, власних мрій лякалася, бо у мріях поряд із Перпетуєю дужий кістлявий Ярема стояв, а хіба можна? Гріх...

Перпетуя... За місяць у дім предводителя козелецького повітового дворянства навідався чернігівський багатій Павло Гнатович Галагута з дивною пропозицією уступити йому музикантшу з Бахмута за п'ять тисяч сріблом для благої справи — організації кріпацького оркестру. Жодна жива душа, крім вірного Дорошевого Савка, і не здогадувалася: діє Галагута на прохання давнього друга свого Яреми Дороша, з яким вони ще Наполеошку гнали, а коні несуть юну Перпетую не до Галагутиного палацу в Чернігові, а в мальовничий тихий маєток Дороша в глухому селі за десять верст від Ніжина, де з ласки хазяїна у флігелі на задньому дворі доживав віку його самотній немічний дядько — вісімдесятилітній Самійло.

Ох і справ стало в Яреми Дороша в Ніжинському повіті!

Уїдлива пані Станіслава підрахувала: днів зо двадцять на місяць чоловіка вдома нема. Спочатку не тривожилася: з часів вимушеного заміжжя, коли її, родовиту шляхтянку, віддали за багатого козака зі старшини, що його батько тільки-но дворянський титул отримав, відгородилася від нелюба стіною пихи й зневаги — роби, що заманеться, мені однаково! Я тебе просто терплю! Затято витравлювала з власного лона Яремине сім'я, наче сподівалася на скору наглу смерть його і другу, більш привабливу партію. Та козацький син щоночі валив

пихату польку на постіль, і двадцять років тому Станіслава таки народила сина Валеріана, що він став її скарбом, надією й сенсом життя. Поки Валеріан крутився поряд, сімейне життя Яреми і Станіслави ще так-сяк трималося купи, та півроку тому Валеріан відбув до німецького Кіля науки гризти, і в затишному маєтку в Дорошівці оселилася така сіра цупка порожнеча — селяни хрестилися з острахом, випадкові вовки вили з переляку. Дороші співіснували під одним дахом, та не бачилися по кілька днів: Ярема облаштував собі барлогу в просяклій тютюном курильні — там і справи вів, і одпочивав, і тримав колекцію архівних документів про звитягу Чернігівського козацького полку, яку збирав протягом усього життя. І тільки коли до Дорошівки навідувалися гості чи дружина без церемоній нагадувала про чоловічий Яремин обов'язок, ненадовго полишав свій притулок.

— Щоби ти й згинув у тій курильні, пес! — роздратовано цідила пані Станіслава, лишаючись сама-самісінька в родинній опочивальні після нечастої тваринної похітливої близькості з нелюбом. От уже варвар брудний! Зайде, спіднє спустить, навалиться — ніби возом пані придавить, — своє зробить і гайда!

Та після Покрови чоловік жодного разу не зазирнув до опочивальні, а ближче до Різдва пані Станіслава помітила в Яреминих очах дивне, незрозуміле милосердя — наче жалів всохлу дружину відчайдушно, щиро й від того жалю смерті їй сердечно бажав, як ото коняці старій випрацьованій, щоби вже не мордувалася й чоловіковому серцю волю дала.

Захвилювалася Дорошівна. Ураз вирішила сімейні обіди відродити. З гостями, з музиками, з наїдками і міцними горілками, після яких язики розв'язуються, а ноги з дому не несуть. Марно клопотала та грошики на гостинність витрачала — скоро упевнилася: завелася в Яреми втаємничена полюбовниця. Манить до себе повсякчас — спали би чоловік з дружиною в одній постелі, її б ім'я шепотів уві сні щоночі. Сертук і чоботи нові собі замовив... Камінці коштовні в кисеті — а для кого?!

Хустка набивна шовкова, що за ними купці до поганців їздять, у шухляді прихована. З Москви палантин на соболях виписав... «Маю обдарувати дружину губернаторську... — буркнув. — Аби від губернатора мені у справах усяка користь і допомога були». А очі відвів.

Розлютилася Дорошиха. Ах ти ж, свиня безрідна! Шляхтянка родовита тобі молодість віддала! Сина народила, а ти в гречку... Зі шкіри лізла, аби потайки від чоловіка ім'я паскудної дівки дізнатися й зі світу зжити — марно, хоч Дорошева таємниця якимось боком уже вилізла на язики місцевої знаті: у панських домах Козельця, Чернігова і Ніжина пліткували про нікому не відому немісцеву, скоріш за все іноземну розпусницю, яка вкрала Дорошеве серце і яку поважний пан ховає десь так ретельно, що нікому й досі не вдалося ту кралю побачити.

— Щоби сім'я твоє навіки порожнім стало! Щоби могила тобі за постіль! — роз'ярилася пані Станіслава після того, як плітки ті до неї доповзли. Щодня Богові поклони била: покарай його, Господи!

Дорошеві й без прокльонів дружини душа боліла. Щоразу на крилах летів до мальовничої садиби під Ніжином, де під боком старого дядька Самійла поселив Перпетую з десятком кріпаків їй на служіння, та чим ближче під'їжджав, тим дужче стискалося серце. «Занапастив я тебе, Перпетує! — плакала душа. — Красне щастя обіцяв, усьому світові мріяв показати красу твою незбагненну, а зачинив у чотирьох стінах, як злодюжку за провину яку! Обманув... Та хіба маю сили від тебе відмовитися, відпустити в білий світ вільною птахою? Скорше вмру!»

— Не журіться, — Перпетуя зустрічала з посмішкою. — Вірю я вам, Яремо Петровичу, як би батькові покійному чи матінці рідній вірила. З доброї волі я отут вас щодня виглядаю, мій янголе добрий. Лишень скажіть, якщо ваша ласка, чи довго ще нашого щастя чекати, коли ви приїдете й уже ніколи не покинете мене.

Дорош чорнів, цілував білі рученьки до безтями.

— Ягідко моя дорогоцінна! Сонечко ясне! Тільки у ваших обіймах дихаю, а як немає вас поряд — думка про вас змушує гортати дні, щоби дочекатися нової зустрічі нашої. Потерпіть, люба моя Перпетує. Клянуся серцем своїм, що живе тільки любов'ю до вас, — скоро наше щастя! — молов-мордувався, гадки не мав, як розрубати вузол, що сам його й закрутив.

У любові, тривогах і відчайдушних Дорошевих обіцянках згасла осінь, завірюхами пролетіла зима, а навесні Дарка, дівка-кріпачка, що прислужувала Перпетуї, нашепотіла пану, коли той одного разу приїхав до тихої садиби під Ніжином:

— Важка наша Перпетуюшка... З самої зими важка. Вона ж молодюсінька, не всього навчена, от і не розуміє, з чого їй млосно та все капустки квашеної хочеться. Я їй усе чисто розтовкти хотіла, а Перпетуюшка лиш почула — у сльози. Не хочу, голосить, щоби моє дитятко байстрюком на світ Божий народилося. Хоч би руки на себе не наклала зі смутку...

— Перпетує! Птахо моя легкокрила! — Дорош ішов анфіладою кімнат, стривожено кликав своє щастя, та вперше Перпетуя не зустрічала свого доброго янгола.

— У бібліотеці панночка, — доповіла кріпачка, отримала срібний карбованець.

Ще ніколи не бачив засмучений Дорош, щоби так горювали сині очі. Тремтіла біля вікна. Почула Яремин голос, стрепенулася, рученята до грудей притисла, в очі йому глянула... «Погубили ви мене навіки, вельможний пане...» — прочитав, не помилився.

Застиг. Лиш мить думав. Вийшов, залишив розгублену Перпетую в ще більшому відчаї. Посунув до опочивальні, зняв із покуття ікону Пресвятої Богородиці, з нею й повернувся до бібліотеки. На коліна перед Перпетуєю впав, на Богоматір перехрестився...

— Хай покарає Мати Божа, якщо хоч слово нещире з вуст моїх злетить, — замовк, голову опустив. — Тяжку ношу звалив я на плечики ваші слабкі, сонце моє... Думав, сам-один...

за нас обох... зможу щастя наше в долі відвоювати, та не виходить... Треба, щоб і ви, моє серденько, на себе ту турботу взяли... За майбутнє дитяти невинного, яке носите під серцем...

Не відповіла. Зіщулилася, наче батіг побачила.

Зітхнув.

— Один тільки шлях у нас, Перпетуюшко... Вимолити в Бога кілька місяців життя для дядька мого старого — Самійла Дороша.

Здивувалася. На янгола свого доброго приголомшено зиркнула: усю холодну пору, що Перпетуя провела в затишному маєтку під Ніжином, жодного разу не бачила старого немічного Самійла — куняв із ранку до ночі та з ночі до білого дня у флігельку на задньому дворі, на подвір'я не виходив.

— Повінчаємо вас із Самійлом... — видушив Ярема, потьмянів. — Щоби дитятко наше фамілію мало... Бо нема в краї нашому закону, який би дав мені волю нашу дитинку всиновити. Отака біда... Як приймете цей мій намір без гніву... Станете вінчаною дружиною Самійла Дороша для люду, а постіль з ним не ділитимете — не хвилюйтеся! Про все подбаю... І побачите Самійла двічі в церкві — як вінчатимуть вас та як відспівуватимуть його... Недовго дядькові лишилося: ще до народження дитятка нашого, так міркую, удовою станете... Я до часу того всі справи свої хазяйські владнаю ретельно, аби мався нам із вами достаток для життя гідного. Не тут... Тут злі язики жити не дадуть. Народите, і поїдемо, куди ваш пальчик вкаже, бо не покину вас. Біля вас серцем грітимуся! Ми з вами, радосте моя, житимемо в любові, не в гріху. І чекатимемо, поки віддасть Богові душу вінчана моя дружина Станіслава. Після того повінчаємося й повернемося в рідні краї чи залишимося, де побажаєте. Отоді тільки зможу подати прохання про всиновлення дитиноньки нашої. А коли то стане — Бог знає, та я більше не покину вас ніколи, моє серденько.

Хитнувся, на Перпетую очі підвів.

— Отак вчинити маємо, бо немає іншого шляху. На колінах благаю згодитися заради всього святого!

Перпетуя на Дороша вологими очима глянула, поряд із ним на коліна впала, притулилася до кістлявого Яреминого плеча.

— Довірилася я вам раз і до скону... Як скажете, так і буде. Візьміть мене за руку, янголе мій добрий... Ведіть до щастя нашого, тільки не покиньте...

— Ніщо нас не розлучить, моя пташечко! — сльози на очах, обнімав Перпетую ніжно, гладив по косах, цілував сині очі. — Тепер, бачте, і померти не можу, коли б хто і схотів чи зурочив. Немає у смерті наді мною сили! Ви — моя міць, люба! Ви... і невинне дитятко наше.

Ох, дарма солов'єм співав — не все сталося, як гадалося.

Після Великодня в маленькій сільській церковці під Ніжином міщанка Перпетуя Маркова Ізоватова вінчалася з Самійлом Андрієвим Дорошем — старого витягли з флігелька, одягнули у гарну одежину, що її для похорону давненько в скрині зберігали, два міцні парубки з кріпаків на собі дотягли немічного пана до таратайки, і добре, що Ярема наказав їм за тою таратайкою верхи до церкви мчати, бо, якби перед вівтарем не підтримували старого нареченого попід руки з двох боків, отам би завалився і преставився. Та Бог милував. Перпетуя повернулася до затишного маєтку під Ніжином вінчаною дружиною Самійла Дороша. Ярема обіймав своє щастя, божився:

— Недовго нам у розлуці бути, Перпетуюшко. Дитинка народиться — поїдемо геть. Усе для того зроблю!

До осені дзигою крутився: потайки від законної дружини розпродав далекі хуторці, млинки, гайки. Купив багатий маєток на Катеринославщині — та не просто: за купчою старий Самійло Дорош дарував розкішний дім із садом і господарськими будівлями молодій дружині своїй законній Перпетуї.

— Ох, і ловко я все зметикував... — тішився Ярема.

Навіть звозив у новий дім вагітну Перпетую, щоби юна пані маєток оглянула й усе на її смак у тім обійсті зробити до зими, коли, за підрахунками Дороша, на світ Божий мало з'явитися їхнє дитя, зміцнитися біля мамчиної груді, аби витримати неблизький переїзд до нового гніздечка. Складав

і складав грошики докупи — і піаніно в Перпетуї стоятиме, і суконь із Варшави досхочу, і дитяті на півжиття вистачить. І стайню мріяв на новому місці завести, і пасіку, і винокурню непогано б. І парк розкішний — щоб і фонтани, і потічки дзюрчали, і алеї, і зарості затишні. І вишень насадити, бо Перпетуя попросила: «Хай би вишні в саду росли».

Усе до ладу складалося, тільки старий Самійло й не думав помирати.

— І хай живе, — махнув рукою Ярема. — Геть не заважає... Куняє собі в кріслі, нікому клопоту не завдає.

За день до Покрови, рівно за рік після того, як Ярема Дорош уперше перестрів у храмі Божому синьооку юну панночку, в затишному маєтку під Ніжином Перпетуя народила справного хлопчика — синьоокого, чорнобрового. А сама геть заслабла. Тремтіла на постелі тоненькою гілочкою — ані сил, ані бажань.

Ох, Дорош злякався. Дитятку — бабів-годувальниць, сам — до церкви.

— Та що ж це, Господи?.. Мене бери! Я — старий грішник, а Перпетуюшка свята, чиста!

За тиждень поклони бив — дякую! Порожевіла Перпетуюшка, хвала тобі, святий Боже! Нині всміхнулася — сонце засяяло. Завтра радість їй сил додасть — панотець приїдуть синочка хрестити! Гнатиком наречуть — Гнатом... Самійловичем Дорошем. А про те, скільки золотих червінців Ярема Петрів Дорош за те попові в долоню насипав, Перпетуї знати не треба, ні! Нащо їй той смуток? Дорош їй красне щастя обіцяв, не людську підозрілість і зневажливі погляди косі. Охрестять, і перед від'їздом тільки одна марудна справа на Дорошевій шиї залишиться: урешті ошелешити правдою погордливу Станіславу. Сказати: вибачте, дружино ви моя вінчана! Добро поміж нас усохло, як груди ваші, але на сміх вас не підніму, образити нікому не дам, бо ви — мати сина нашого Валеріана, а хто матір дітей своїх не шанує, той сам доброго слова не вартий. Щоби злі язики ваше ім'я гідне не тріпали, усім оголошую, що

у справах хазяйських їду далеко, нескоро повернуся, а ви, бідолашна, правду знайте: ніколи не повернуся! Дав мені Господь бальзам, який усі мої рани гоїть, і тільки в тому моє життя. Простіть, якщо гордощі дозволять, знайте: сумирно чекатиму, поки Господь не покличе вас до себе. Жодним словом і ніколи не проситиму святого Бога, щоби вкоротив роки ваші. Благатиму, щоби дав вам багато літ і зим, аби радували серце сина нашого Валеріана. У турботах своїх не забув я про гідне життя ваше — половину статків своїх і маєтностей, включно з улюбленою садибою моєю в Дорошівці, лишаю Валеріану за умови, що син наш по поверненні з німецького Кіля, стане для вас міцною підтримкою, дбатиме про вас повсякчас, виконуватиме розумні бажання ваші без супротиву. Якщо ж син наш Валеріан знехтує цією моєю настановою, усі маєтності наказую лишити у вашому розпорядженні, аби не мали ви ні в чому відмови. Надалі самій вам і вирішувати, на яке майно син наш Валеріан заслужив.

Разів зо сто те каяття промовляв подумки, усе розмову відкладав.

— Не час, — бубонів, лиш бачив насторожені злі дружинині очі. — Пожитки в Катеринослав перевезу, Перпетую з малям відправлю, перед самим від'їздом Станіславу на розмову покличу.

Наприкінці холодного вітряного листопада Перпетуя остаточно одужала, Гнатик зміцнів і Ярема вирішив: час...

— Зі спокійним серцем до Катеринослава вас проводжаю, серце моє, — казав схвильованій Перпетуї, показував купчу на маєток. — До свого дому їдете законною хазяйкою. Правда, доведеться й дядька Самійла з вами відправляти, та він нам не завада — і раніше не заважав, і надалі, як Бог не прибере...

Перпетуя не слухала. Притискала до грудей білі рученята на порозі затишної садиби під Ніжином: служниця Гнатика колихала, кріпаки в екіпаж торби і скрині складали, слабкого дядька Самійла прямо в кріслі до тарантаса тягли. Вози з пожитками ще напередодні відбули до нового гнізда юної Дорошихи.

— Чом без вас їдемо, янголе мій добрий? — Перпетуя заглядала Дорошеві в очі, благала. — Дозвольте вас дочекатися... Щоби разом...

— І дня білого не сумуватимете без мене, Перпетуюшко, — заспокоював Дорош пані, віддав їй купчу, наказав сховати надійно. — Відбути слід зараз же, бо на поштових станціях домовлено — від сьогодні свіжі коні на вас чекатимуть, щоби не мордуватися Гнатику в дорозі довго, щоби скорше в новій колисоньці гарні сни бачив. А в мене ще одна важлива справа лишилася...

Дорош замовк, наче кумекав, чи варто признаватися Перпетуї про тяжку, як могильний хрест, розмову зі Станіславою. Зітхнув, вирішив брехати.

— Маю забрати з Дорошівки скриню з червінцями золотими... Ще від діда той скарб. Гнатикові на поміч буде... — мовив.

Перпетуя глянула на Дороша тоскно.

— Не відпустять вони вас...

Потьмянів Дорош. Зрозумів: не за червінцями Перпетуюшка плаче. Пані Станіславиного гніву праведного боїться до смерті.

— Червінці не відпустять? — спину гоголем. — Сонце моє ясне! Їдьте з Богом спокійно, не рвіть серце. Вихором до Дорошівки злітаю, за день верхи в путь зрушу. Кінь у мене добрий, дощем, хвала Богові, не пахне. Незчуєтеся, як нажену вас із Гнатиком і вже далі — разом.

Голівоньку опустила.

— Підкоряюся волі вашій, янголе мій добрий.

Гнатика на руки прийняла, до екіпажу сіла. Баба-годувальниця поряд умостилася, служка з кріпачок, дівка-кухарка, німкеня-гувернантка. У тарантасі разом зі старим Самійлом двійко парубків дядькові на допомогу. Візник батога дістав...

— Помалу жени, — наказав Дорош схвильованим низьким голосом. Тривогу відігнав, гукнув уже суворіше: — Як пані з дитиною хоч скривляться — голову відірву.

— Як на руках понесу! — задьористо вигукнув візник, хльоснув батогом. — А ви, гніді мої ласкаві, пішли! Но-о-о...

Дорош не проводжав поглядом екіпаж, що він ніс у далекий Катеринослав його найбільшу дорогоцінність — його сонце, його Перпетую. Гукнув Савка — на коня, і — у Дорошівку. Летів верхи, жахався: усе! Усі шляхи в один злилися, не повернути назад. Ярився, картав себе, реготав: ото козацький син... Щастя свого злякався! Та чим ближче до Дорошівки, тим менше сміху. Повернув на пасіку.

— Отут заночуємо, — Савкові.

Чорну ніченьку очей не зімкнув — усе люльку смоктав, каву сьорбав, думи думав. Аж — світанок. Схаменувся. На коня — і гайда. Не жалів гнідого — усе підганяв, а садибу уздрів — тпру... Глянув на білий дім і заплакав.

— Не тривож мене, — наказав вірному Савкові. — На самоті хочу побути годину малу.

У курильні зачинився, пару чарок горілки французької хильнув для хоробрості, аби розмова з вінчаною дружиною Станіславою легше далася, дістав зі схованки чималу скриню... У ній кредитних білетів на півмільйона сріблом, камінців самоцвітних жменя, коштовний кинджал, оздоблений золотом і смарагдами, ковбаска червінців золотих. Доклав у скриню улюблену люльку трофейну порцелянову, що вона мала вигадливу підставку у вигляді напівроскритої троянди, перехрестився, щоби Господь дав сил на розмову з Дорошівною, уже зробив крок до порога, та раптом здригнувся судомно — упав на долівку і знепритомнів.

Очі розплющив — нема сонця.

...Темна Кривошиїха чула Дорошеві жалі.

— Сонця не просіть, пане Дороше, — мовила. — До сходу до Бога підете.

— Сам себе зурочив, — прохрипів Дорош, згадав, як смерті собі просив, коли після пологів занедужала тендітна Перпетуя.

— Не самі... Дружинонька вимолила. Знала про сердечну таємницю вашу... Надто гнівалася... Вас у гроб зажене — сльози